

KAHRAMANLIK ANLATILARI,

EFSANE VE MİTOLOJİ

NİMET YILDIRIM *

ÖZET

Mitoloji, kahramanlık anlatılarıyla çok yakın ilişki içerisinde bulunmakta, kahramanlık anlatıları gerçekte mitolojinin ruhu ve canı olarak kabul edilmektedir. İnançlar ve düşünceler, kahramanlık anlatılarının bedenlerinde birer ruh olarak sembolize edilmiş bir bakıma onları sonsuzlaştırmışlardır.

Kahramanlık anlatıları birkaç farklı öğeden oluşur: bunların temelindeki önemli öğe ise mitoloji ve mitolojik içeriklerdir. Kahramanlık destanlarını tamamıyla ve kesin çizgilerle mitolojik rivayetlerden ayırmak mümkün değildir. Efsaneler insan ömrünün tarihi kadar bir geçmişe sahiptirler. İnsanlar çalışıp bir şeyler üretmeğe, düşünce yetilerini kullanmaya başladıklarından bu yana doğadaki gelişmeler ve yaşadıkları toplumu yorumlamaya, birbirlerine anlatarak aktarmaya da başlamışlardır.

Anahtar kelimeler: Efsane, Mitoloji, kahramanlık hikâyeleri. İran kahramanlık anlatıları.

ABSTRACT

The most significant literary heritage of ancient Iran, however, is the heroic poetry which eventually evolved into the Iranian national epic. The core of this poetry belongs to a heroic age of remote antiquity, that of the Kayanians. Under this dynasty, whose history is wrapped in legend, the ancestors of the Avestan people offered worship and sacrifice to a broad range of deities who often symbolized the forces of nature.

Mythology, which was the interpretation of nature, and legend, which is the idealization of history, are the main elements of the epic.

The Shahnameh recounts the history of Iran, beginning with the creation of the world and the introduction of the arts of civilization to the *Aryans*. The work is not precisely chronological, but there is a general movement through time.

Key words: Legends, epic, epic poetry, mythology, Persian legends

1. Kahramanlık Anlatıları

Hikâye ve rivayet temelli, olağanüstü olaylar ve gelişmelerin, kahramanlık renkleri, ulusal renkler ve temalar taşıyan şiirlerden oluşan

* Prof. Dr. Nimet YILDIRIM, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü. Email: yildirim2002@hotmail.com

kahramanlık anlatıları genelde; hikâye, kahramanlık, ulusallık ve olağanüstülük gibi dört temel niteliği birlikte taşırlar. Kahramanlık anlatısı, geçmişin hayalî tarihidir. Kahramanlık anlatısı içerikli şiirler ulusların daha çocukluk çağlarını yaşadıkları dönemlerini anlatan, tarih ile mitolojinin; hayal ile gerçeğin iç içe olduğu, şairlerin de ulusların tarihçileri olduğu dönemlerin şiirleridir. Çünkü o çağlarda henüz eleştiri yaygın değildir ve uluslar da geçmişlerini; kendilerini başarıdan başarıya koşturan, belli ölçülerde medeniyetle tanıştıran atalarının, kahramanları ve büyüklerinin tavsiyelerine ihtiyaç duymaktadırlar. Kahramanlık şiirlerinin önemli bir kısmını kişiler ve olaylar oluşturur: kahramanlık şiiri yazan şairin başlıca görevi de bütün incelikleri ve duygusal yönlerini öne çıkararak hem maddi açıdan seçkin ve ilerde bulunan, hem manevi bakımdan güçlü bir insan tipi oluşturmaktır. Çünkü hayal her zaman geçmişte en ideal tipleri arar, akıl ve mantık ise bu nitelikteki örnekleri her zaman gelecekte bulmak ister. Kahramanlık anlatılarının önemli yönlerinden biri de; ulusal değerleri ön plana çıkarmalarıdır. Bir ulusun ütopyik tarihsel nitelikli bu kahramanlık metinleri bir gerçekler yatağında gelişmektedir. O da söz konusu ulusun ya da toplumun etik değerleri, sosyal, siyasi özellikleri, dinsel ve düşünsel dünyalarındaki değerler ile inançları temeline dayanır. Elbette burada ulusun o çağlardaki etik algılamaları, insanların düşünce tarzları, hayat ve ölüm hakkındaki düşünceleri oldukça önemli etken faktörler arasında yer alır. ¹

Kahramanlık şiirlerinde son derece dikkat çeken bir özellik de; olağanüstülüktür. Yani gelişmelerin mantık ve bilimsel ölçüleri aşan düzeyde olmalarıdır. Bu da gerçekte kahramanlık anlatısı olabilmenin olmazsa olmazıdır. Her kahramanlık anlatısında sıradışı ve alışılmışın dışında gelişmeler mutlaka yer alır. Bütün bu olağanüstülükler de oluştukları çağların dinsel inanış sistemleri tarafından yönlendirilirler. Her ulus fizik ötesi inanışlarını “ilginç ve şaşırtıcı” faktörler olarak kahramanlık destanlarında kullanır. Bütün kahramanlık anlatılarında doğa dışı varlıklar ve yaratılan tiplerin şairin betimlemeleriyle ortaya çıkması da işte bu gerekçeye dayanır. Örneğin: *İlyada*'da tanrıların rolleri ve işleri sürekli olarak kendini göstermektedir. *Odysseia*'da benzeri gelişmeler dikkat çeker; *Şahnâme*'de ise: Simorg'un özellikleri, Beyaz Dev, İsfendiyâr'ın dokunulmazlığı, Zal'ın bin yıl yaşaması gibi... gelişmeler olağandışı ve kahramanlık anlatısının yapısını güçlendiren, hayal temellerini derinleştiren niteliklerdir. ²

Kahramanlık anlatıları birkaç farklı ögeden oluşur: bunların temelindeki önemli öge ise mitoloji ve mitolojik içeriklerdir. Gerçekte kültür ve medeniyet tarihinde insanların yaşadıkları sosyal çevrelerde, düşünsel yapılanmalarda ve kültürel oluşumlarda zamanın ilerlemesi ve farklı

¹ Aydınlû, Seccâd, *Ez Ustûre Tâ Hamâse*, Tahran 1388 hş., s. 24; Şeffi-yi Kedkenî, Muhammed Rızâ, “Envâ-i Edebî ve Şi'r-i Fârsî”, Tahran 1387 hş., s. 9-11.

² Kedkenî, “Envâ-i Edebî ve Şi'r-i Fârsî”, s. 12.

konularda yaşadıkları değişimlere rağmen mitler asla hiçbir zaman ölmemiş ve unutulmamışlardır. Birçoklarının kabulüne göre o durumları kahramanlık anlatılarıyla korunmuşlardır. Bu yüzden mitolojiyle kahramanlık hikâyesi arasında çok sıkı bağlar olduğu kabul edilir: bir açıdan kahramanlık anlatısı mitolojinin edebî, hikâyemsi bir versiyonu olarak düzenlenmiş şekli olarak algılanır.³

Mitlerin oluşması, sosyal yapılanmaların birer yansımaları, doğa güçleri ve insanın psikolojik tepkileriyle gerçekleşmiştir. Hemen hemen bütün ulusların mitolojilerinde; daha çok tanrısal özellikler yüklenmiş olarak *gök, güneş, yer, dağ, ağaç, su...* vb. doğa unsurları yoğun bir biçimde göze çarpar. Doğa öğeleri ve daha değişik şekillerde tasvir edilen bu tanrıların kendi aralarındaki ilişkiler ile tanrıların insanlarla temasları, mitlerin oluşum çağlarındaki sosyal ilişkilerin birer yansımaları olarak algılanır. Bir bakıma mitler ilkel çağların hikâyecileri ve onların rüyaları dünyalarına kadar iner. Bu kişilikler daha sonraki çağlarda “*şair*” ya da “*filozof*” diye adlandırılan tiplerden fazla da farklı özellikler göstermezler. İlk destan anlatırları, hayallerindeki efsanelerin kaynaklarını bulma zorunlulukları olmadığını düşünüyorlardı. Ancak bir zaman sonra insanlar duydukları, yüzyıllarca dinlemiş oldukları hikâyelerin kaynaklarını aramaya koyuldular. Böylece yüzyıllarca önce, şimdi Eski Yunan adıyla bildiğimiz coğrafyada insanlar, düşüncelerini öylesine geliştirdiler ki; tanrılar hakkında bildikleri bütün hikâyelerin, eski dönemlerde egemenlik sürmüş kralların, ulusal kahramanların ya da kumandanların abartılarla dolu eski geleneklerinden başka bir şey olmadığını fark ettiler. Daha sonraları birçok efsanenin, anlatıldıkları şekilleriyle gerçeklerle ilgileri olamayacağı kanısına vardıklarında da onları insanların anlayışlarına ve kabullerine yaklaştırmaya çaba gösterdiler.⁴

Kahramanlık anlatılarının en önemli özellikleri arasında; bu tür anlatılardaki betimlemeler, kahramanlar, yapısal özellikler ve bu anlatıların ifade edildikleri dilin öne çıkması yer alır. Kahramanlık anlatısı betimlemelerinin en önemli özellikleri çok yaygın olmalarıdır. Betimleme bu türün her alanında daha da yaygınlaşmayı ve daha da açık olarak görünmeği ister. Bu yüzden de değişik açılardan ve farklı boyutlarda sınırlamalarla çevrili trajik ve komik betimlemelerden farklı özellikler gösterir. Kahramanlık anlatıları asla ve kesinlikle sınır tanımaz, zamansal ve mekânsal sınırlamaları kabul etmezler. Tanınmayan ve bilinmeyenlere saldıran kahramanlık anlatısı, hayalin manifestosu ve manevra alanlarını göstermekte, bir bakıma insan iradesinin rüyaları olarak güce susamış iradenin susuzluğunu gidermekte onu kandırmaktadır. Ancak trajedi örneğin bir taraftan da insan iradesinin

³ Aydınlı, *Ez Ustûre Tâ Hamâse*, s. 25.

⁴ Vâhiddüst, *Nihâdînehâ-yi Esâtîrî Der Şâhnâme-yi Firdevsî*, Tahran 1379 hş., s. 16.

zayıflığını, kavrayış gücünün sınırlılığını göstermekte, bu yüzden de parça parça betimlemelerden yardım almaktadır.⁵

Mitoloji, kahramanlık anlatılarıyla çok yakın ilişki içerisinde bulunmakta, kahramanlık anlatıları gerçekte mitolojinin ruhu ve canı olarak kabul edilmektedir. İnançlar ve düşünceler, kahramanlık anlatılarının bedenlerinde birer ruh olarak sembolize edilmiş bir bakıma onları sonsuzlaştırmışlardır. Bu yakın ilgi ve koparılamaz bağ, bir toplumun yapısında kahramanlık anlatılarının yeri ve derin izleriyle, o toplumun hayatında, tarihinde ve halkı üzerindeki yoğun etkileriyle söz konusu toplumun mitolojik değerlerini öğrenmeden tam anlamıyla ortaya konulamayacak kadar güçlüdür. Bir milletin varlığı ve birtakım değerleri tehlikeyle karşı karşıya kaldığında, bireylerinden biri ya da birkaçı, belki de farkında bile olmadan kendi tarihsel derinliklerine dalıp mitolojik efsaneleri dünyasına uzanarak kahramanlık dönemlerinden birtakım değerler alıp milletini uyandırmak, kamu vicdanını harekete geçirmek için dış saldırılar ve tehlikeler karşısında direnişe çağırma etken faktörler olarak kullanma yolunu seçer. Fars edebiyatının en ünlü yapıtlarından *Şahnâme* de Firdevsî'nin benzeri çabaları sonucu ortaya çıkmış bir başyapıt olarak kabul edilir.⁶

2. Kahramanlık anlatıları ve mitolojik rivayetler

İlkel toplumlarda yaygın inanışlara göre; klasik dönemlerde ün salmış tamamı kutsal rivayetler, gerçekte ilk dönemlerde yaşanmış olayların ayrıntılarıyla anlatılmış versiyonları olarak “esâtîr: *mitoloji*” adıyla bilinir. Her ulusun mitolojisi; yaratılış, varlık evrenine adım atma, tanrılar, insanlar, insanların dünya hayatları ve ölüm sonrası gibi konulardan söz eder. Yine her ulusun dünyayı tanıma tarzı, dünya hakkında bildikleri, toplumsal yapıları, değişik alanlardaki yapılanmaları, ilkel çağlarda yaşamış toplumların ayinleri, davranış biçimleri ve ahlakî yaşamları, bu konularda önder olarak kabul ettikleri modeller ve serüvenleri, ilkel çağlardan, en eski devirlerden aktarılan gelen rivayetleri mitolojinin konularıdır. Çoğu kutsal olarak kabul edilen rivayetler ve ezeli örneklerin tekrarlanması, aynı zamanda tanrıların efsanevî işlerinin taklidi, hatta onların yaptıklarını anlatan metinlerin şiirsel ifadelerle ilahi olarak ayinlerde okunmasıyla ilkel insan kutsal ezeli zamanla kendisini ilişkilendirerek kutsallarla birlikte olduğu, noksanlıklardan, yaşadığı çağın kötülüklerinden korunduğu ve kurtulduğu inancını taşımaktadır.⁷

Hamasî destanlar/kahramanlık anlatıları, genellikle manzum uzun rivayetler şeklinde anlatımlarla, çok eski zamanlarda ya da tarihsel devirlerde

⁵ Dihkânî, Muhammedî, *Ez Şehr-i Hodâ Tâ Şehr-i İnsân*, Tahran 1389 hş., s. 201-204.

⁶ Vâhiddüst, *Nihâdînehâ-yi Esâtîrî*, s. 15.

⁷ Bahâr, Mihrdâd, *Costârî Çend Der Ferheng-i Îrân*, Tahran 1376 hş., s. 75-76.

yaşamış ünlü kahramanlarını, onların fedakârlıkları ve fetihlerini, ünlü ulusal kişiliklerini konu almaktadır. Kahramanlık hikâyelerinde de mitolojik rivayetlerde olduğu gibi milletlerin, sosyal, ahlakî ve davranışla ilgili boyutlarının ön plana çıkarıldığı birtakım gelenekler görülür. Her kahramanlık destanı, özel bir sosyal yapıyı onaylamaktadır. Ancak söz konusu anlatımlar herkes tarafından genel kabul gördükleri dönemlerde önemli ve özel işlevler üstlenirler. Aksi takdirde bu görev ve işlevlerini kaybederek tarihin belli bir dönemine açılan bir pencereden öteye geçemezler.⁸

Kahramanlık destanlarını tamamıyla ve kesin çizgilerle mitolojik rivayetlerden ayırmak mümkün değildir. Mitolojiden söz edildiğinde ulusal kahramanlar sahneye çıkmakta; kahramanlık hikayeleri söz konusu olduğunda ise tanrıların istekleri ve onların olaylara müdahaleleri gündeme gelmektedir. Bu tür ilişkiler ve yakınlıkların varlığı ister istemez insanın temelde kendisi ve dünyanın alın yazısı konusunda seçme hakkının elinde olmayışını, olayların gelişmesinde tanrıların olağanüstü rolleri ve etkinliklerinin ön plana çıktığını göstermektedir. Bazı milletlerin birçok mitolojik kahramanı gerçekte onların ataları, toplum tarafından sevilen ve efsaneleştirilen yöneticileri ve komutanlarıdır. Bunlar ve yaşadıklarıyla ilgili olaylar ya da anlatılar ilerleyen zamanla birtakım değişimler geçirmiş, çağlar boyu onlar etrafında oluşturulan eklemeler ve yeni rivayetler bu kişilikleri, “insan” ve “kahraman” olma aşamasından daha yükseklere yüceltip efsanevî kişilikler olarak mitolojik tanrılar dünyasına götürmüştür. Öte taraftan bunun tam tersine eski dönemlerin birtakım tanrıları da, tanrılıklarını bir tarafa bırakarak mitoloji dünyasından hamâset meydanına inmiş, bağlı buldukları milletlerin büyük ve ünlü ulusal kahramanları, yenilmez komutanları arasına girmişlerdir. Buradan hareketle mitoloji ve kahramanlık anlatıları, ulusların sosyo-kültürel evrim tarihleri alanında yapılacak araştırmalar ve incelemelerde en önemli kaynaklar ve senetler olarak kabul edilmektedir.⁹

Kahramanlar dıştan gelen etkilere karşı gösterdikleri tepkilerle kendilerini belli ederler. Cesurca işler yaparak sonsuz bir ün kazanırlar, fakat kendi arzularına karşı kazandıkları iç zafer sebebiyle daha da büyük bir kahramanlık payesi alırlar. *Şahnâme* ve diğer İran rivayetleri temel alındığında mitoloji-hamase bağları ve ilişkileri birtakım farklı noktada dikkat çeker:

1. Zaman Sınırlaması: Mitolojide “ezelî zaman” kavramı belli değildir ve başlangıç zamanı algılanması yoktur. Ancak kahramanlık anlatısı çok çok eski olmasına ve başlangıç zamanından son derece uzaklarda bulunmasına rağmen ezelî değildir. Bu fark özellikle yaratılış konusunda öne çıkmaktadır: mitolojik rivayetlerde yaratılışın bir başlangıcının/mebde

⁸ Bahâr, *Costârî Çend Der Ferheng-i Îrân*, s. 76; Aydınlu, *Ez Ustûre Tâ Hamâse*, s. 29.

⁹ Bahâr, *Costârî Çend Der Ferheng-i Îrân*, s. 76-77; Aydınlu, *Ez Ustûre Tâ Hamâse*, s. 30-31.

olmadığı, *Bundehişt'n*'e göre “zemân-i bîkerâne: uçsuz zaman” olarak algılanırken; kahramanlık anlatılarında *Şahnâme*'de de görüldüğü gibi; “başlangıcı belli olmayan ya da bilinmeyen bir başlangıçtan” söz edilmez. Tam terzisine ulusal İran tarihi en uzak zamanlarda yaşamış ilk insan ve ilk hükümdar Keyûmers ile başlar. Ancak çok uzak zamanlarda yaşamış olması onun ezeli olduğunu göstermez. Kesinlikle yaratılış zamanıyla eş zamanlı ve ezeli değildir.¹⁰

İran mitolojik rivayetlerinde “ebedî: ölümsüz”, olarak kabul edilen kişiliklerle karşılaşılır: örneğin **Goştâsp**'in oğlu **Peşûten** Zerdüş't in inanışına göre kıyamet gününe kadar **Gongdîj**'de kalacak olan kişiliklerdendir. Ancak kahramanlık anlatısında “ezelilik” söz konusu olmadığı gibi “ebedilik”ten de söz edilemez. Mitolojik ebedilik, burada uzun bir yaşama dönüşerek farklılık gösterir. Örneğin: Pehlevî metinlerinde ölümsüzler arasında yer alan **Tûs**, *Şahnâme*'de çok uzun bir yaşam sonucunda birkaç kahraman arkadaşıyla birlikte karların arasında kaybolur ve ölüme gider. Bunun *Şahnâme*'de birkaç istisnası vardır: bunlardan biri mitolojik rivayetlerde ölümsüz olarak kabul edilen Keyhüsrev'in, *Şahnâme*'de ölümünden söz edilmez ve Firdevsî'nin ifadesine göre: “ölmeden Yezdan'ın huzuruna çıkarılır”. Öteki de *Şahnâme*'de çok uzun bir yaşamdan sonra ölümünden söz edilmeyen Zal'dır. İran kahramanlık anlatıları ve mitolojisinde üç farklı zamandan söz edilebilir:

1. Hiçbir sınırlaması olmayana süreci kesinlikle bilinmeyen ve ezeli olan mitolojik zaman.
2. Mitolojik zamanla karşılaştırıldığında ona oranla belirli sınırları olan, çok eski ancak ezeli olmayan bir zaman.
3. Olayların tam ve kesin zamanlarının bilinmediği ya da bizler tarafından bilinmeyen, kesin gerçekleşmiş ancak zamanı tam bilinmeyen tarihsel zaman.

Örneğin *Şahnâme*'de mitolojik olaylarla iç içe anlatılan, tarihsel gerçekliği bulunan **Behrâm Gûr**'un hükümdarlık dönemi gibi. Bu zaman türü kesin belirli çizgilerle sınırlı, hem mitolojik ve hem de hamasî zamanlardan farklı bir zaman sürecidir.¹¹

2. Mekan sınırlaması: Mitolojide yer kavramı göksel ve fizik ötesidir. Belli sınırları yoktur. Bir bakıma mitsel olaylar yersizdirler. Mekan bağımlılıkları yoktur. Ancak kahramanlık anlatılarında mekan yer küredir ve bu evrendir, belli sınırları vardır. Elbette bu hamasî mekan sınırları zaman zaman bütün evreni kapsayacak, mitolojik mekana erişebilecek kadar genişlemektedir. Örneğin: Elburz dağı *Avesta*'da belirgin bir coğrafi konuma sahip değildir. Buna karşın aynı dağ *Şahnâme*'de birbirinden farklı yerlerde ancak yeri belli olarak geçer. Hamasî coğrafi özellikleri nedeniyle birkaç yerdedir ancak bu

¹⁰ Aydınlu, *Ez Ustûre Tâ Hamâse*, s. 34.

¹¹ Aydınlu, *Ez Ustûre Tâ Hamâse*, s. 35-36.

evrene ait bir mekândır. Bütün bunlarla birlikte mitolojidekinin tersine belli bir yeri vardır.¹²

3. Kutsal ve metafizik renklerin azalması/yerküreye ait olma: Mitolojinin kahramanlık anlatısına dönüşmesi sürecinde mitlerin dinsel değerleri ve taşıdıkları inançsallık özellikleri ya büsbütün ortadan kaybolmakta ya da renkleri değişmektedir. Örneğin: **Cemşîd** ve **Kavûs** Hint-İran mitolojilerinde tanrısal makamlara ve kutsallıkla sahip iken, hatta ilk İslâmî dönemlerde İslâm inancını kabul etmiş bazı İranlı çevreler bile Cemşîd'e tanrı olarak taparlarken, bu iki kişilik İran kahramanlık anlatılarında fizik ötesi kutsallıklarını kaybediyor ve Tanrı karşısında gururlarına kapılarak isyan ediyorlar.¹³

4. Değişim: Mitoloji ve ilgili değerler zamanla farklı yerlerde farklı toplumlarda değişik yapılara girmiş olabilirler. Bu değişimlere genellikle "mitolojilerin yer değiştirmesi" adı verilir. Söz konusu değişimler daha çok dinsel ve edebî alanlarda gelişir. Toplumun hayatında etkin değerlerden biri olan dinsel inancın değişmesiyle birlikte ona bağlı mitsel öğeler de değişir ya da herhangi bir din süreklilik gösterebilmesi için başka birtakım mitlere gereksinim duyabilir.¹⁴

İran'da iki tür kahramanlık anlatısı görülür. Tarihsel ve sosyal açılardan bir bütünlük içerisinde olmayan bu rivayetlerden bir kısmı; eski pehlivanların hamasî hikâyelerini konu alan; yazılı şekilleri *Avesta*, *Firdevsî'nin Şahnâme'si* ve diğer bazı ikinci dereceden eserlerin oluşturduğu gruptur. Bu eserler gerçek tarihsel devirler ve gerçek olayları konu almaktadır. Temaları; savaşçılar, kumandanlar, ulusu ve topraklarını koruma ve kollama, ülke topraklarını geliştirme ve genişletme görevlerini yapanlar, mubedler ve çiftçiler gibi kesimlerdir. Bu tür özellikler, diğer Hind-Avrupa uluslarının; Hintliler ve Yunanlılar gibi toplumların kahramanlık hikâyelerinde de görülmektedir. Söz konusu anlatımlardaki hikâyeler, yaşandıkları çağların gerçek tarihsel gelişmelerini yansıtmalarıyla birlikte o çağların gerçek tarihleri değildir. Ancak bu kahramanlık destanlarının sahipleri olan ulusların tarihlerinde uzun yıllar süren belli devirlerinin sosyal ve kültürel gelişmelerinin canlı tanıkları olarak yerlerini almışlardır. İkinci tür kahramanlık rivayetleri, bir tür halk kahramanlık hikâyeleri olarak ifade edilir. Bu anlatıların kahramanları ileri düzey askerî yöneticiler ve kumandanlar değil, genellikle orta halli tüccarlardan oluşur. Bu sosyal yönleri, bu tür hikâyelerin şehirlerin kuruluşu, İran çöllerinde şehirleşme hareketleri, şehirlerde sosyal hayatın kurulması, çarşı-pazar eksenli ekonomik ilişkilerin yaşanmaya başlanmasıyla birlikte ortaya çıkmaktadır. Bu nitelikteki

¹² Aydınlu, *Ez Ustûre Tâ Hamâse*, s. 36.

¹³ Aydınlu, *Ez Ustûre Tâ Hamâse*, s. 38.

¹⁴ Aydınlu, *Ez Ustûre Tâ Hamâse*, s. 39.

gelişmeler özellikle de Ahâmenişler döneminin sonlarından itibaren, kapsamlı olarak da ipek yolunun parlak devirlerini yaşadığı zamanlarda başlamakta ve yaygın olarak görülmektedir. Bu ticarî özelliği ikinci tür anlatımları sadece sosyal açıdan değil, aynı zamanda tarihsel ve zamansal özelliklerinden dolayı da birinci tür kahramanlık hikâyelerinden ayırmaktadır. Birinci türün en ünlü örneği doğal olarak *Şahnâme*, ikinci türün en ünlü, aynı zamanda muhtemelen en eski örneği *Semek-i Ayyâr*'dır. ¹⁵

Zaman ve toplumsal yapılanma farklılıklarından dolayı her iki grubun bakış açıları ve değerlendirmeleri de birbirlerinden farklıdır. İdeolojik tutum ve etik açıdan iki asır ve iki sosyal grup arasındaki farklılıklar da gözle görülebilir düzeyde belirgindir. *Şahnâme*'de dikkat çeken özelliklerden biri, ikinci grubun, yani halk kahramanlık hikâyelerinin onun belli bölümlerini de etkilemiş olmasıdır. Örneğin Eşkanîler döneminde ticaret merkezlerinin ortaya çıkışı ve gelişmesi, İran topraklarında ticaret ve tüccarlığın yaygınlaşması devrelerinde oluşturulmuş **Kâve-yi Âhenger** destanı bunun en iyi örneklerinden biridir. Bu destan ikinci grupta yer alan halk kahramanlık hikâyelerinin hemen bütün özelliklerini içeren bir anlatıdır. Kâve, ticaretle uğraşan bir kişiliktir. Despot bir krala, isyan bayrağını çekerek karşı koymakta, Feridûn gibi adaletli bir hükümdar istemektedir. Burada *Avesta* ve İran ulusal tarihini konu alan *Bundehişt*'de Kâve ve ayaklanmasından söz edilmediğini de belirtmek gerekir. Bu durum, Kâve ve başkaldırısı ile ilgili rivayetlerin göreceli olarak daha sonraki devirlerde kaleme alındığının açık kanıtlarından biridir. En azından Kâve ve onunla ilgili rivayetlerin kutsal Zerdüşht kahramanlık anlatılarında bulunmadığı muhtemeldir. Öte yandan bu tür rivayetlerin *Şahnâme*'de yer alması şaşırtıcı değildir. Bunun dışında daha sonraki devirlere ait birtakım kültürel unsurlardaki rivayetler de *Şahnâme*'nin eski rivayetleri üzerinde etkili olmuştur. Bunlar arasında **Rüstem** ve **İsfendiyâr**'ın "Heft Hân"ları bir tür tasavvufî açıklamalarla insanın olgunluğa erişmesi, aşkın gizemli yedi şehrini geçerek o mesafeleri kat etmesi gibi özellikleriyle daha sonraki çağlara aittir. ¹⁶

Bu iki tür kahramanlık hikâyeleri arasındaki önemli bir diğer fark da; birinci türde şiirden de yararlanılarak edebî ve yüksek nitelikli dilin kullanılmasıyla hikâyeye anlatım sanatının üst düzey özellikleriyle sergilenmesi; ikinci gruptaki anlatıların ise; genellikle mensur, göreceli olarak da halk diline yakın bir dil ile anlatılması, normal ölçülerde sanatsal özelliklerle süslenmesidir. Ancak sonuçta her iki türün muhatabı da halk kitleleridir. Onlar için genellikle sade ve *Şahnâme*'den örnek beyitlerle anlatılan *Şahnâme* destanları, *Semek-i Ayyâr*'da anlatılan halk hikâyeleriyle aynı güzellikte ve aynı dereceden eğlendirici özellikleri taşımaktadır. Bu durum gerçekte İran sözlü edebiyatı ve çok geniş sözlü kültürel birikiminin klasik dönemlerde ne

¹⁵ Bahâr, *Costâri Çend Der Ferheng-i Îrân*, s. 77.

¹⁶ Bahâr, *Costâri Çend Der Ferheng-i Îrân*, s. 78.

derece yaygın olduğunun da önemli göstergelerinden biridir. Bu bağlamda toplumun kültürel düzeyi daha yüksek kesimlerinin edebî özellikleri öne çıkan nitelikte eserlere daha çok önem verdiği de unutulmamalıdır. ¹⁷

Mitoloji, “ezeli zamanlardan”; hamâse “çok eski devirlerden” söz ederlerken, hikâyeler geçmişte belirli zamanları konu almazlar. Hikâyeler aynı zamanda mitolojilerin kutsallıkları ve ataların tarihleri olarak kabul edilen kahramanlık destanlarının yüce konularından da yoksundurlar. Çok hareketli oluşları ve sık sık yer değiştirmeleri gerekçesiyle hikâyeler oldukça akışkan bir yapıya sahip olmalarından rahatlıkla farklı yerler ve değişik zamanlarda uygun yeni şekillere girebilme özelliği gösterirler. Daha da ötesi, uygun şartlar, sosyal ve kültürel ortamlar bulmaları koşuluyla ulusal sınırları da aşarak uzak bölgeler, hatta ait oldukları millete düşman kavimlerin kültürlerine bile konuları ve ana temalarını koruyarak girebilme özelliği gösterirler. Hâlbuki kahramanlık destanları ulusal sınırlar, ulusal menfaatler çerçevesinde kalmayı esas alırlar. Hikâyeler gibi bir yaygınlaşma serbestisine sahip değillerdir. ¹⁸

Hikâyelerin konuları da, kahramanlık destanlarının konularından daha geniş, çok daha farklı konulara yer verebilmekte, hayatın hemen her yönüyle ilgili olabilmekte, dilenciden hükümdara kadar toplumun bütün kesimlerinin hayatlarından kesitleri yansıtabilmektedir. Bu yüzden hikâyelerde; değişik çağlara ait sosyal ve kültürel birbirinden çok farklı olaylarla karşılaşmaktadır. Hikâyeler de kahramanlık destanları gibi, ideolojik bakış açılarına sahiptirler. Kültürel dayanaklı birtakım modeller görünümünde davranış ve ahlakî bazı modeller eksenli anlatımlar aktarırlar. ¹⁹

3. Kahramanlık anlatıları ve tarih

Kahramanlık destanları genellikle ait oldukları milletler tarafından uzak ve çok eski geçmiş devirlerin gerçek tarihsel olaylarını dile getiren rivayet dizileri olarak kabul edilen anlatımlardır. Gerçekte söz konusu rivayetler silsilesinin genellikle tarihle doğrudan ilgileri bulunmamaktadır. Ancak ait oldukları tarihsel devirlerdeki olaylardan az çok etkilenmiş dolaylı ilgileri bulunan rivayetler olarak bilinmektedirler. Bu grupta yer alan rivayetler, İran tarihinin Keyhüsrev dönemine kadar Pişdadîler ve Keyanîler devirlerine ait anlatımlar olarak *Şahnâme*'de de yer almaktadır. Ancak durum hep böyle değildir. Bazen kahramanlık destanları tarihin belli dönemlerine ait gelişmeleri yazıya geçirildikleri çağların en yüksek sanat ve yetenekleriyle kahramanlara olağanüstü özellikler kazandırılarak, abartının sınırları zorlanarak, hatta tarihsel gelişmelerin efsanelere boğulmasıyla mitolojik renkler içerisinde gerçeklerin kaybolacağı yoğunlukta da anlatılmaktadır. Bu

¹⁷ Bahâr, *Costâri Çend Der Ferheng-i Îrân*, s. 78-79.

¹⁸ Bahâr, *Costâri Çend Der Ferheng-i Îrân*, s. 79.

¹⁹ Bahâr, *Costâri Çend Der Ferheng-i Îrân*, s. 80.

tür anlatımlara örnek olarak Yunan mitolojisindeki *İlyada* destanı ve *Şahnâme*'deki Goştâsp destanı verilebilir. Bazen de kahramanlık destanları, yapılarında taşıdıkları ve hamasî yapılarının kanıtı olan abartı dolu ifadelerle daha yakın gerek dinsel, gerek dinsel-kahramanlık özellikleri gösteren tarihsel gelişmeleri bile temel konuları gibi ele alıp işleyebilirler. *Şahnâme*'de Sasanîler dönemi tarihinin belli birtakım devreleri buna örnek verilebilir.²⁰

Kahramanlık hikâyeleriyle tarihsel rivayetler arasındaki kesin ve temel fark; değişik anlatım türlerinde aktarılan kahramanlık destanlarının genellikle ait oldukları milletlerin tanrısal kahramanlara ait eski “archetype: *ilk örnek*”leri²¹ daha sonraki nesillere aktarmayı amaçlamalarıdır. Söz konusu ilk örnekler kahramanlık destanlarının temel sütunlarını oluşturur. Kahramanlık destanı bizzat tarih ve tarihsel gelişmelerle doğrudan ilgili değildir. Bütün çabası söz konusu bu sosyal, ahlakî, davranış ve düşünce modelleri ve örnekleri topluma ve bireylere benimsetmek, örnek alınmalarını sağlamaktır. Ancak tarih, gerçekten yaşanmış, belli dönemlerde gelişmiş gerçek olayları, oluştukları şekilleri ve özellikleriyle derleyip toplamak ve eldeki belgelerin de incelenmesiyle milletlerin sosyo-tarihî gelişmelerinin araştırılarak tek tek olayların sebeplerini incelemekle uğraşmaktadır. Ancak ne yazık ki, zaman zaman gerçek tarihî gelişmeler arasına sokuşturulan uydurma gelişmeler öylesine yaygın bil hal alır ki gerçeği, uydurma ve yanlıştan ayırmak mümkün olmayabilir. Bazı durumlarda tarihteki bu yoğun uydurma girişimleri, en azından doğru ve temiz, katıksız amaçlarla oluşturulan kahramanlık hikâyelerini tercih edilir duruma da getirmektedir.²²

İran edebiyatında *Şahnâme*, çok eski kahramanlık çağlarının ordu mensupları ve saltanat hanedanları tabakalarından ünlü kişiliklerin kahramanlıklarından söz eden ilk grup kahramanlık destanları türünden bir eserdir. *Şahnâme*, aynı zamanda çok sayıda tarihsel gelişmeyi ve gerçek tarihsel çağların gerçek olayları hakkında bilgileri de kahramanlık efsaneleriyle karıştırarak ya da efsanevî bir dille ifade ederek anlatmaktadır. Önemli bir kısmı **Pişdadîler** ve **Keyanîler** dönemlerine ait anlatımlardan

²⁰ Bahâr, *Costârî Çend Der Ferheng-i Îrân*, s. 80-81.

²¹ Arapça'da “**enmûzecu'l-evvelîn**”, Farsça'da da: “**kohen-nemûd**” adıyla bilinen bu “**ilk örnek**”ler ya da “**ilk model**”ler, dinî ayinlerin ilk örnekleri, klasik inanışlara göre; ilk devirlere yaşamış atalar ya da tanrılar tarafından gerçekleştirilmiş hareket ve davranışlardır. Bu ilk örneklerin insanlar tarafından tekrarlanması, o ilk çağ kutsalları ve çok önemli eski değerleri bize aktarabilir. Klasik çağ insanların hayatlarında önemli bir yere sahip olan en kutsal değerlerden biri de bu ilk örneklerin tekrarlanmasıdır. Kahramanlık destanlarında da söz konusu eski kahramanlık modelleri son derece önemlidir. Bunlar arasında öne çıkanlardan biri de, bu kahramanların ejderhalarla savaşlarıdır. Genellikle bütün büyük hükümdarlar ve ünlü kahramanlar bu örneği hayatlarında defalarca tekrar tekrar yaşarlar. Burudan hareketle Hint-İran mitolojisinde ejderha öldüren Indra bir sembol olarak örnek alınır (Bahâr, *Costârî Çend Der Ferheng-i Îrân*, s. 122).

²² Bahâr, *Costârî Çend Der Ferheng-i Îrân*, s. 81.

oluşan *Şahnâme*'nin Sasanîler dönemi ile ilgili anlatımları bu tanıma daha çok uymaktadır. *Şahnâme*'nin konuları elbette eski devirlerde bu şekilde değildir. İlerleyen zamanla önemli değişiklikler geçirmiştir. Gerek elde bulunan *Avesta*'da yer alan birtakım konular, gerekse bu kutsal metnin kaybolmuş, günümüze gelememiş, ancak bazı bölümleri *Dînkert*'te yer alan ayrıntıları sadece Pişdadîler ve Keyanîler hanedanlarının Goştâsp devrine kadar hükümdarları hakkında bilgilere yer vermektedir. Sâm ailesi, Zâl ve Rüstem'in serüvenleriyle ilgili *Avesta*'da hiçbir bilgi yoktur. Buradan hareketle söz konusu hikâyelerin *Avesta* çağında oluşmamış oldukları sonucuna varılmaktadır. Çünkü *Şahnâme*'yi şaheser bir yapıt olarak ortaya çıkaran, söz konusu destanların varlığı ve bu eserde yer almasıdır. *Avesta* çağında bu hikâyeler oluşmuş olsalardı, mutlaka bir şekilde *Avesta*'da bunlardan az da olsa söz edilmiş olurdu. Bunun yanı sıra *Avesta* dışında kalan diğer Pehlevice metinlerde de Rüstem ya da Zâl'dan söz edilmez. Rüstem'in adının geçtiği Pehlevice kaleme alınmış bazı metinler ise çok sonraki devirlerde doğu İran'da İslâm sonrası dönemlerde yazılmış eserlerdir. Gerçekte *Şahnâme*, *Avesta* geleneğine, Zerdüşî inancı eksenli metinlere bağlı olmasından daha çok Doğu İran'ın sözlü canlı, hareketli klasik geleneksel kültürel birikimini içeren rivayetleri bazen de Doğu İran'ın yazılı rivayetlerine dayanmaktadır. *Şahnâme*'nin, *Avesta*'daki kahramanlık içerikli anlatımlar ve Zerdüşî inancı eksenli Pehlevice metinler ile ciddi farkı da buradan kaynaklanmaktadır. Sonuç olarak *Şahnâme* ile eski ve orta dönemlere ait Zerdüşî kahramanlık rivayetleri arasındaki tek temel benzerlik Pişdadî ve Keyanî hükümdarlarının isimleri konusundadır.²³

Firdevsî, *Şahnâme*'de tarihsel gerçek varlıkları olan eski İran sülaleleri Medler ve Ahâmenişler hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Bunların yerine mitolojik varlıkları bulunan Pişdadîler ve Keyanîler hanedanları hakkında ayrıntılara, özet olarak da Mulûk-i tavâ-yif ve Eşkanîler konusunda bilgilere yer vermekte, bu bölümlerde mitolojik bilgilerden ve eldeki kaynaklardan yararlanarak yaşadığı dönemdeki Sasanîler hakkında yaygın bilgileri dizelerine aktarmaktadır. *Şahnâme*, gerçekte, mitolojik özellik taşıyan öğütler, tarihî olaylar, ahlakî öğretiler, hikmet, efsaneler ve şairsel tasvirler, bu arada Firdevsî'nin kendi hayat hikâyesiyle ilgili ayrıntılara yer veren bir mecmuadır. Bir diğer ifadeyle bu iki tasvir ve değerlendirmenin kişisel bakış açıları, sosyal ve ulusal birtakım etkenlerin yanı sıra zaman ve mekân faktörlerinin etkisinde kalsalar da Firdevsî'nin Sasanî hükümdarlarını tasviri, neredeyse Herodot'un Ahâmeniş krallarını tasviri gibi tarih yazımcılığının en iyi örnekleri arasında yer almaya adaydır.²⁴

²³ Bahâr, *Costâri Çend Der Ferheng-i Îrân*, s. 81-83.

²⁴ Eşref, Ahmed, "Târih, Hâtire, Efsâne", *Îrânâme*, XIV/4, (Bethesda 1996), s. 526.

4. Efsâneler

Efsâne sözcüğü; “*virâ*”, “*büyü*”, “*büyücüler*” ve “*sihirbazlar*” anlamlarını ifade eden, belli birtakım amaçlar için bir şeyler okuyan üfürükçülerin okuyup yazdığı, mecazî olarak “*hile*”, “*mekr*” ve “*tezvîr*” anlamlarında kullanılan “*efsûn*” ve “*fusûn*” kelimeleriyle aynı kökten gelmektedir. Farsça sözlüklerde efsane; “*hikaye*”, “*serüven*”, “*eskilerin hikayeleri*”, “*aslı esası olmayan, ahlakî ya da eğlendirme amaçlı anlatılan hikayeler*”, “*çocuklar için anlatılan hikayeler*”dir. Yine sözlüklerde bu kelime için “*ünlü*”, “*herkesçe bilinen*”, “*doğru olmayan, yalan söz*” anlamları da verilmektedir.²⁵

Efsane kelimesinin İngilizce karşılığı “**legend**”, Latince’de; “*okunacak şeyler*” karşılığında kullanılır. Aslında “*azizlerin hayat hikâyesi, serüvenleri, yaptıkları işler*” anlamındaki “**legend**”, daha sonraları kiliselerde ya da bazı tapınaklarda okunan birtakım hikâyeleri içeren derlemeler ya da kitaplar için kullanılmaya başlanmıştır. Bu türün en iyi örnekleri arasında İtalyan yazar **Jakobis Devaracani**’nin (1230-1298), azizlerin hayat serüvenleri ve onlarla ilgili birtakım anlatımlara yer veren *Altın Efsaneler* adlı eseri yer almaktadır. “**Legend**” kelimesi sonraları daha geniş bir alanda kullanılmaya başlanmış, “*hikaye, gerçek kişiliklerin hayatlarını konu alan ancak ütopik birtakım uzun ayrıntılarla süslenmiş hikaye ya da öykü*” anlamında kullanılmıştır. İngiliz şair **Geoffrey Chaucer**’in (1343-1400) eski dünyanın ünlü kadınlarının hayat hikâyelerini konu alan *Legend of Good Women* (1386) adlı ünlü eseri bu türün en önemli yapıtları arasındadır.²⁶

Bütün bunlarla birlikte günümüzde “**legend**”; “geçmişte sözlü olarak yaygın halk anlatımlarının yine sözlü anlatım yoluyla bir yer, gerçek kişi ya da tarihî kişilikler, daha çok azizler, krallar, kahramanlar ya da halk tarafından sevilen şahsiyetler ve olayları konu alan abartılı, inanılması oldukça zor anlatımlar şeklinde daha sonraki kuşaklara aktarılmış hikaye ya da hikaye mecmuaları” anlamında kullanılmaktadır. Avrupa’da yaygın olarak bilinen bu tür kişiliklerin en ünlüleri **Arthur ve Süvarileri, Rabinhuud, Yasonik İskender Beg** gibi isimlerdir. Gerçekte halkın ilgisini çeken ve halk tarafından sevilen her kahraman, devrimci, aziz, savaşçı ya da diğer kesimlerden kişilikler hakkında bu tür anlatımların oluşması eski dünyada yaygındır. Daha sonraları bu efsaneler zamanla genişleyerek, yazıya aktarılmakta manzum ya da mensür bazen de şarkılar şeklinde ortaya çıkmaktadır.²⁷

Efsane ile mitoloji arasındaki farka gelince: bazılarınca; “*mitler, tanrılar ve göksel güçleri*” konu alır, efsane ise; “*insanlar hakkında anlatılır*

²⁵ Berzger, Huseyn, “Efsâne”, *Dânişnâme-yi Edeb-i Fârsî*, Tahran 1375, II, 106-107.

²⁶ Berzger, Huseyn, “Efsâne”, *Dânişnâme*, II, 107.

²⁷ Berzger, Huseyn, “Efsâne”, *Dânişnâme*, II, 107.

ya da kaleme alınır". Efsânelerin bir bakıma tarihî dayanakları vardır. Ancak mitlerin bu tür özellikleri bulunmamaktadır. Hatta bazıları *İlyada*'daki anlatıları, efsanevî kısımlarıyla (kahramanların normal insanların yaptıklarıyla benzerlik ya da aynılık gösteren özelliklerini) mitolojik yönlerinden (tanrılara ait hikayeler) ayırırlar. Elbette bu iki tür arasındaki fark her zaman bu kesin çizgilerle belirtildiği kadar değildir. Bazen aradaki fark ayrılamayacak kadar belirsizleşmekte, "efsane" ve "mit" birbirine karıştırılmaktadır. Efsaneler içerikleri açısından halk hikâyeleriyle (folk tales) aynı özellikleri gösterirler. Bunlar; doğaüstü kişilikler, mitolojik unsurlar ya da doğal olayları ayrıntılarıyla veren anlatımları içerebilirler. Ancak özel birtakım yer ya da kişilikleri konu alırlar ve tarihî rivayetler şeklide aktarılırlar. Daha önce de belirtildiği gibi batı edebiyatlarında ilk dönemlerde "legend"; "*azizlerin ve dindar kişiliklerin serüvenleri ve hayat hikâyelerini*" konu alırken, günümüzde daha çok birtakım savaşçılar, kahramanlar ya da olaylar hakkında anlatılan ütöpik aktarımları kapsamaktadır. Ancak batı edebiyatında da "efsane" sözcüğü yukarıdaki tanımın sınırlarını aşmakta ve batılı araştırmacılara göre "*eski hikâyeler ve öykülerin çoğu*" efsane olarak kabul edilmektedir.²⁸

"Efsane", "mitolojik rivayet" ve "halk hikâyeleri" arasındaki fark çoğu yerde belirgin olmamakla birlikte genellikle bunlar tanımlamalarıyla da birbirine karıştırılır. Yukarıda da belirtildiği gibi "efsane" sözcüğünün "fusûn" ile aynı kökten gelmiş olmasından hareketle "efsane: *dinleyicileri ya da okurları hayrete düşürücü, büyüleyici güç kazandırmak ve onu inandırmak için anlatılan, gerçekle ilgisi bulunmayan hikâye ya da öyküdür*" sonucuna varılabilir. Farsça'da "kıssa" kelimesi; "hikâye", "macera/serüven" anlamlarında kullanılışı gerçeğinden hareketle daha çok olağanüstü olaylara vurgular yapılan anlatımları karşılar. "Halk hikâyeleri" ise, "*bir milletin eski hikâyelerini sözlü ya da yazılı anlatılar şeklinde sonraki kuşaklara aktardığı rivayetler*"dir. Bu tanımdan hareketle "efsane" de bir tür hikâyedir.²⁹

Mitolojik rivayet, kahramanı insan ise *efsane*; insan dışı bir varlık ise *hikâye* adını alır. Farsça'da "efsane"; "hikâye" ve "serüven" anlamlarında üç ayrı türü ifade eder. Birincisi, çocukları eğlendirmek amacıyla söylenmiş birtakım şiirsel hikâyelerdir. İkinci türü, hayvanların dilinden anlatımlar içeren ve Farsça'da "efsane" ve "dâstân" adıyla bilinen mensur hikâyelerdir. Bu efsanelerin en önemli özellikleri; eski olmaları ve çocukları eğlendirmek için söylenmiş olmalarıdır. Bu tür efsanelere genelde "yekî bûd yekî nebûd: *bir varmış bir yokmuş*", "der rûzgârân-ı kadîm: *eski zamanlarda*" gibi ifadelerle başlanır. Bunlar genellikle "*halk edebiyatı*"nın ve "*ulusal mitoloji*"nin bir bölümünü oluştururlar. Üçüncü bir tür ise, edebî eserlerde görülen manzum ve mensûr hikâyelerdir. Bunlar arasında Hint kökenli *Kelîle*

²⁸ Berzger, Huseyn, "Efsâne", *Dânişnâme*, II, 107.

²⁹ Berzger, Huseyn, "Efsâne", *Dânişnâme*, II, 108.

ve *Dimne*'deki hikâyeler, tamamen İran orijinli *Merzubânnâme* gibi eserler en güzel örneklerdir. Bu türden hikâyeler daha çok fabl özelliği gösterirler.³⁰

Dünyanın yaratılışı, insanın ortaya çıkışı, doğal olayların oluşmaları, milletlerin, kabileler ve şehirlerin kurucularının meydana çıkmaları, savaşlar, tanrılar, yarı tanrılar ve insanüstü güçler arasında gelişen olaylar, örneğin Zerdüş mitolojisinde insanın 'rîvâs'³¹ bitkisinden ortaya çıkışı, Yunan mitolojisinde ateşin **Prometheus**³² tarafından tanrılardan çalınarak yeryüzüne getirilmesi, bu günahından dolayı da **Zeus**³³ tarafından cezalandırılarak kayalıklara zincirlenmesi ve sonunda ciğerinin kartal tarafından yenilmesi gibi. Mitlerin önemli bir kısmında da; insanların düzenledikleri törenler, inançlar, ayinler ele alınır. Dinlerin bazı konuları da bu tür mitolojinin kapsamına girmektedir.³⁴

Son dönemlerde bu konularda yapılmış araştırmalara da dayanarak efsâne kelimesinin; “*yarı mitolojik kişilikler hakkında oluşturulmuş hikâye ve rivayetler*” anlamında kullanıldığı söylenebilir. Halkın sevdiği ve gönül verdiği her kişilik ya da değer efsanevi bir kişiliğe dönüşmesi olağandır. Efsane ne tarihî bir rivayet ve ne de bir mitolojik anlatım değil, bu ikisi arasında yer alan nitelikler taşıyan bir anlatıdır. Kahramanları hayalî de olabilen efsanelerin çoğu, insanın şaşırtıcı ve büyüleyici özelliklerini konu alırlar. Efsanenin kahramanı doğaüstü özellikler taşıyan bir varlık, ancak mitolojik ve dinî özellikler ya da renkler taşıyorsa “folk tale: *halk hikâyesi*”

³⁰ Dâd, Sîmâ, *Ferheng-i İstilahât-i Edebî*, “Ustûre”, s. 27-32.

³¹ “**Rîbâs**”, “**rîvâc**”, “**rîbâc**”, “**rîvîc**”, “**rîvâ**”, “**rîvenc**” ve “**rîvend**” şekilleriyle de bilinen rîvâs, klasik efsanelere göre, eski İran rivayetlerinde ilk insanlar olarak kabul edilen Meşy ile Meşyâne'nin kendisinden ortaya çıkmış olduğu bir bitkinin adıdır. Yiyecek olarak kullanıldığı gibi şerbeti de çıkartılır. (Âmûzgâr, *Târîh-i Esâtîrî-yi Îrân*, s. 49; Komisyon, *Târîh-i Îrân-i Bâstân*, I, 95; *Luğatnâme*, “rîvâs”, XXVI, 289).

³² **Prometheus**, öteki kardeşleri gibi, tanrısal düzene kafa tutmuş, ne var ki kardeşlerinden farklı olarak sonunda insanoğlunu yaratarak ve onlara ateşi (yaratıcılığı, bilimi, uygarlığı) vererek bu düzeni değiştirmeyi başarmıştır. Olympos tanrılarının güçlerine karşılık, Prometheus'da kurnazlık ve zeka vardır. Titanların isyanları sırasında tarafsızlığını korumuş ve başkaldırmamış bir Titan oğlu olarak Zeus'un gözüne girmeyi başarmıştı. Zeus onu Olympos'daki ölümsüzlerin arasına aldı. Oysa o Zeus ve arkadaşlarına karşı kin besliyordu. Dedelerinin öcünü almak için, kendi gözyaşıyla yağurduğu balçıktan ilk insanı yarattı. Sonra onun acizliğine acıyarak, Hephahistos (Ateş Tanrısı) alevler saçan ocağından bir kıvılcım çaldı ve insanlara armağan etti. Bunun için Tanrı Zeus tarafından Kafkas Dağında zincire vurulmuş ve Prometheus Desmotes (zincire vurulmuş Prometheus) adıyla anılmıştır.

³³ **Zeus**, eski Yunan mitolojisinde tanrıların kralı, en güçlü ve önemli tanrıdır. Gökyüzünün, şimşek ve gök gürültülerinin tanrısıdır. Çoğu zaman elinde bir şimşek ile gösterilmiştir. Bereket ile özdeşleşmiştir, yağmur ondan beklenir. Tanrıça Hera'nın kocasıdır. Simgesi şimşegin yanında boğa, kartal ve meşe ağacıdır. Aynı zamanda tanrıların kralı olduğu için taht ve asa ile de sık sık betimlenir. En bilinen özelliklerinden biri çapkın oluşudur. Çapkınlığı yüzünden eşi Hera tarafından sürekli takip ettirilmektedir.

³⁴ Sîmâdâd, *Ferheng-i İstilahât-i Edebî*, “Ustûre”, Tahran 1375 hş., s. 32-33.

adını alır. Efsanelerdeki kişilikler ya da kahramanlar bu dünyalılar, ancak bildik ve normal dünyalılar değildir. Elbette ilkel kavimler mitolojik kişilikler (tanrılar ve göksel güçler) ile efsanevî kişilikler arasında temel farklılıklar bulunduğu bir gerçektir. Efsanevî olaylar, tarihsel, kutsal ve metafizik dünyaya ait değildir. Ancak kökleri tarihte olan birtakım hayal ürünü anlatımlardır. Bunlar toplumsal ya da ulusal çabaların ürünüdür. Bunlar doğaüstü güçler; tanrılar, devler, periler ve onların yardımları göz ardı edilerek oluşturulamaz. Bir efsanenin gücünün devamı onu oluşturan ve besleyen kaynağın ya da yazarın başarısıyla yakından ilgilidir.³⁵

Farsça bazı kaynaklarda yer alan tanımlara göre “kıssa: *hayalî ya da gerçek kişiliklerin yarattığı birtakım maceralar, eski dünyadan aktarılan birtakım sözlü ya da yazılı anlatımlardır.*” Efsaneler; insanlar, canavarlar ya da hayalî varlıkların yarattığı inanılmayacak, gerçek olmayan hikâyelerdir. Efsaneler bazen insanların arzuları, bazen de çalışmalarının karşılığı olarak ortaya çıkarlar. Bütün bunlardan hareketle iki ayrı efsane tanımı yapılabilir:

1. Tarihsel temeli olan, tarihsel bir kişi ya da yer eksenli, hayalî, uyduruk birtakım ayrıntılarla süslenmiş hikâye ve rivayet. Bu tür efsaneler Fars edebiyatında *Hamzanâme*, *Semek-i Ayyâr*, *Ebû Muslimnâme*, *Muhtârname*, *İskendernâme*, *Tîmûrnâme*, *Rustemnâme*, *Hâvernâme* vb. örneklerle bilinir.

2. İnsanlar, canavarlar veya hayalî bazı varlıkların kahramanlığında oluşan birtakım inanılmayacak hikâyeler. Bunlar Fars edebiyatında özellikle de daha çok hayalî ve gerçek dışı halk hikâyeleri olarak da adlandırılan gerçek efsanelerdir. Efsâne denilince akla ilk gelen de bunlardır.³⁶

İlk efsaneler, dünyalılar yani insanlar tarafından ortaya çıkarılmış, dilden dile aktarılar gelmiş, yine insanların yaşam tarzları ve hayatlarının değişik aşamalarıyla aynı doğrultuda gelişip çeşitli değişim aşamalarından geçerek olgunlaşmıştır. Efsaneler çoğu zaman ait oldukları insanlar, toplumlar ve birlikte yaşadıkları bölgelerden ayrılarak değişik coğrafyalara gitmiş, oralarda yerleşmiş, o bölgelerdeki insanların yaşam tarzları ve özelliklerinden de etkilenerek birtakım değişik renkler ve nitelikler kazanmışlardır.³⁷

Dilleri oldukça sade, lafzî süslemelerden uzak olan efsanelerin her ülke ve millete göre özgün renkleri ve birtakım özellikleri bulunmaktadır. Çoğu, oldukça eski, unutulacak kadar uzak dönemlere ait efsaneler Avrupa’da “*günlerden bir gün*”, “*şehrin birinde bir kral bir kraliçe vardı*” gibi ifadelerle başlar. İran efsaneleri bunlardan çok daha eski çağlara “*Allah’tan başka hiç kimsenin bulunmadığı*” dönemlere, insanların hayvanlarla konuşup anlaşabildikleri “*bir varmış bir yokmuş*” dönemlerine kadar uzanmaktadır.

³⁵ Berzger, Huseyn, “Efsâne”, *Dânişnâme*, II, 108.

³⁶ Berzger, Huseyn, “Efsâne”, *Dânişnâme*, II, 108.

³⁷ Berzger, Huseyn, “Efsâne”, *Dânişnâme*, II, 108.

Efsanelerde sadece zaman değil, zamanla birlikte olayların geliştiği yerler de karanlıklar ve unutulmuşluk belirsizlikleri içerisinde kaybolup gitmektedir. Efsane kahramanları zaman gibi mekânları da bir göz açıp kapama süresinde kat etmekte, bilinmeyen tanınmayan en uzak bölgelere ulaşmaktadır. Bazı olaylar çok uzakta ve bilinmeyen bölgelerde Kaf Dağı'nda, Ruin Şehri'nde, İrem Bağlarında, harika ortamlarda, olağanüstü güzelliklere sahip gül bahçelerinde gerçekleşir, bazıları da bilinmeyen bir yerde ortaya çıkar.³⁸

Birçok türü olan efsaneler şu ana gruplarda kategorize edilebilir:

1. Hayalî efsaneler: Hayal ürünü efsaneler, şairsel hayal gücünün ürettiği ifadelerle dopdolu ilginç ve şaşırtıcı serüvenleri konu alır. Bu tür efsanelerde devler, cinler, periler, gulyabani ve şeytan etken rolleri paylaşılır.

2. Gerçekçi efsaneler: İnsanların gerçek yaşantılarında gelişen birtakım olayların çeşitli açılardan abartılı ve bezemeli ifadelerle zenginleştirilmesi yoluyla oluşturulan efsanelerdir. Bu tür anlatımlarda; halkın normal yaşantısında görülen bazı olaylar tasvir edilerek insanların duygu ve düşünceleri, arzuları, sıkıntıları ve yaşadıkları çeşitli olumsuzluklar yansıtılmaktadır. Örneğin kadınların aldatmacı hileleri, insanların aşkları, ticarî seyahatlerde yaşanan birtakım hatıralar ve ilginç hikâyeler, hırsızlar, yol kesiciler, tüccarlar ve köylülerin serüvenleri vb. olaylar.

3. Tarihî Efsaneler: Bir dereceye kadar “legend” ile eş anlamlı olan bu tür efsaneler **Gazneli Mahmûd, Şâh Abbâs, Kayser, Aslan Yürekli Richard** gibi tarihî kişiliklerin ilginç birtakım serüvenlerini konu alır.

4. Şaka, mizah ve hiciv içerikli efsaneler: Şaka, alay ve mizah karışık birtakım ahlaki öğretileri de içeren efsanelerdir. Bu tür efsanelerde daha çok mizah ve alay öne çıkmaktadır. *Şeyh-i Çoğender* ve *Hezâr u Yek Şeb* efsanesindeki *Hayyât ve Merd-i Ahdeb* gibi:

5. Hayvanların dilinden hikâyelerin anlatıldığı efsaneler: Bunlarda birtakım hayvanlar, akıllı, zeki hileci ve düzenbaz olarak rol alırken birtakım hayvanlar da ahmak, basit ve değersiz olarak nitelenmektedir. Söz konusu efsanelerde hayvanların rolleri milletlerin ulusal değerleri ve efsanelerine göre değişebilmektedir.

6. Ahlakî ve öğüt içerikli efsaneler: Genellikle efsâne-yi temsîlî/fabl adıyla bilinen bu tür efsanelerin kahramanları hayvanlar ya da cansız birtakım varlıklar arasından seçilmektedir. Lokman Hekîm hikâyeleri gibi.³⁹

Değişik yapılarda ve birbirinden oldukça farklı nitelikteki insanlar, hayvanlar, dev, cin, peri, ejderha gibi hayalî yaratıklar hakkında sosyal içerikli

³⁸ Berzger, Huseyn, “Efsâne”, *Dânişnâme*, II, 108-109.

³⁹ Berzger, Huseyn, “Efsâne”, *Dânişnâme*, II, 109.

rivayetler ve hikâyeler; geçim konulu, hiciv ağırlıklı, aşk içerikli, ibretli, öğüt verici anlatılar; olağanüstü ustalık, renkli düşünce ve duygular ile ilginç tarzlarda ortaya konulan büyü, sihirbazlık; oldukça çekici ve son derece heyecanlı hayallerle dinleyici ya da okuyucuya hoş gelen, dinlendirip eğlendiren, halkın arzu ve ideallerini yansıtan, merhamet, şefkat, mutluluk ve sevinç gibi iyilikler, nefret ve düşmanlık gibi kötülükleri uyandıran serüven ve maceralar efsane diye adlandırılır. Efsane halk edebiyatının türlerinden biri olarak en eski ve en etkili, aynı zamanda sözlü ve yazılı edebiyatın özel konulu ve özgün içerikli, belli maksatları taşıyan en yaygın türlerden biridir. Efsane eski devirlerden beri eğitim ve öğretimde ahlakî örnekleme amaçlı olarak aynı zamanda folklorik özellikleri açısından da oldukça önemli araçlardan biri olarak kabul edilmektedir. Dilden dile sonraki kuşaklara aktarılarak günümüze kadar getirilmiştir. İşte bu gerekçeyle, birçok milletin ünlü şair ve yazarları bu son derece etkin aracı kullanarak duygularını öğretim ve eğitim amacıyla da dizelerine toplum yararına aktarmışlardır. Fars edebiyatında bu kategoride yer alan şairlerin başında **Firdevsî**, **Mevlanâ Celaleddîn**, **Nizâmî-yi Gencevî**, **Abdurrahmân-i Câmî** gibi çok sayıda dünya çapında ünlü şair ve yazar yer almaktadır.⁴⁰

Ütopik olmalarına rağmen efsaneler, temelde toplumsal gelişmelerden kaynaklanmakta, temellerini ait oldukları milletlerin toplumsal yaşantılarından almaktadırlar. Bu yüzden bu tür anlatımlarda toplumsal hayatın birtakım yönleri, insan eksenli olaylar önemli ölçüde yansımalarını bulmaktadır.⁴¹

Yakob Girim (1785-1863) ile kardeşi **Wilhelm** (1786-1859) halk efsanelerinin eski Arya efsanelerinden geriye kalmış birtakım değişik şekiller olarak nitelenebilirler. Öte yandan kahramanlık efsaneleriyle büyü içerikli hikâyelerin de Hint-Avrupa milletleri tarafından ortaya çıkarıldıkları, diğer milletlere de bu efsanelerin göç yoluyla ya da milletler arası çeşitli kültürel ilişkiler sebebiyle ulaştığı inancı yaygındır. Halk efsanelerinin mitolojik rivayetlerde tesbit edilen doğal olayların görünümünü yansıttığı kanısında olan Alman mitoloji bilimci **Max Muller** (1823-1900) eski Arya efsanelerinin dönüşüm ve olgunlaşma yollarını ilkel Arya kavimlerinin güneybirlik tecrübelerinden yansıyan kelimeler ve cümlelerle göstermektedir. İngiliz antropolog **Andre Lang** (1844-1912) Girim kardeşlerin öne sürdükleri görüşün tersine efsanelerin temellerinin ve asıl kaynaklarının tarih öncesi çağlarda yaşamış insanların gelenek ve göreneklerine ve inançlarına dayandığı kanısındadır. **Theodor Bonfi** (1809-1881) bütün büyücülük ve periler dünyasına ait efsanelerin çıkış yerinin Hint-Buda didaktik edebiyatı olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre söz konusu efsaneler ve çeşitli hikâyeler, Müslümanların İspanya'ya egemen olmaları, tüccarlar ve alışveriş

⁴⁰ Berzger, Huseyn, "Efsâne", *Dânişnâme*, II, 109.

⁴¹ Berzger, Huseyn, "Efsâne", *Dânişnâme*, II, 109.

kervanlarının Akdeniz'in doğu kıyıları ve Bizans coğrafyasına gidiş gelişleri, Moğol saldırıları gibi etkenlerle Batı Avrupa ve oradan da bütün batı bölgelerine yayılmıştır.⁴²

Her halükarda efsanelerin doğuş yerleri neresi olursa olsun, halk efsanelerinin yerleri ve ortaya çıkış tarihleri belli değildir. Hikâye anlatma, efsaneleri dilden dile aktarma sevdası insanlarda çok eski devirlerden bu yana yer almaktadır. Eski dünyanın kralları ve sultanları da diğer halk kesimlerinde olduğu gibi efsanelere gönül veren kişilerdi. Krallar için derlenmiş nice efsane kitapları vardır. Sasanîler döneminde *Hezâr Efsân(e)*, *Bahtiyarnâme*, *Kelîle ve Dimne* gibi eserlerin yaygınlaşması bu durumun açık bir kanıtıdır. Emevî ve Abbasî halifeleri de tarih kitaplarının verdikleri bilgilere göre bu tür efsaneleri dinlemek uğruna nice geceler sabahlara kadar uyanık kalmışlardır. Yine aynı kaynaklarda sultanları hikâyeler, şiir ve efsanelerle eğlendiren çok sayıda Arap şairden söz edilir. Ünlü *Bin bir Gece Masalları* da bu efsaneciliğin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.⁴³

İran'da günümüzde de “kıssehân” ve “nakilân-i ahbâr”, “tûtiyân-i şekkerşiken-i şîringoftâr” isimleriyle anılan hikâye anlatıcıları saraylar gibi resmî mahfillerde ve meclislerde; kahvehaneler gibi gayr-i resmî mekanlarda her tabakadan insanı eğlendirme görevini sürdürmektedirler. Bu tür efsanelere yer veren çok sayıda eser yayınlanmıştır. **İbn Nedîm**'e göre: IV./ X. yüzyılda **Ebû Abdullâh-i Cehşiyârî**, Arap, Fars ve Bizans efsaneleriyle ilgili bir çalışma yapmış, ölümü üzerine eser yarım kalmış, ancak 480 efsaneyi bir araya toplamayı başarmıştır. Başta *Kelîle ve Dinme*, *Cevâmiu'l-hikâyât* olmak üzere, *Tercüme-yi el-Ferec Ba'de's-şidde*, *Hamzanâme/Cengnâme-yi Emîru'l-mu'minîn*, *Merzubânâme*, *Tûtînâme*, *Bahâr-i Dâniş*, *Senûber u Gul/Gul u Senûber*, *Hikâyât-i Dilpesend*, *Dâstân-i Şâh-i serendîb*, *Dâstân-i Çahâr Peser* ve *Çahâr Perîzâd* gibi çok sayıda eser Farsça efsaneleri bi araya toplayan önemli yapıtlar arasında yer alır.⁴⁴

Çağdaş dönemde İran'da **Sâdık Hidâyet** (ö. 1330 hş), *Efsânehâ* (Tahran 1324-1325 hş., I-II) ve *Efsânehâ-yi Kohen* adlı eserlerin yazarı **Fazlullâh Subhi-yi Muhtedî** (ö. 1341 hş.) Efsanelerin bilimsel araştırmalar ölçütünde derleyen öncüler olarak bilinirler. Bazı yazarlar da eski efsaneleri yeniden düzenleyerek yeni versiyonları şeklinde yayınlamışlardır. **Mehdî-yi Âzeryezdî** (ö. 1388 hş.), *Kıssahâ-yi Tâze Ez Kitâbhâ-yi Kohen*, *Kıssahâ-yi Hûb Berâ-yi Beççehâ-yi Hûb*, **Samed-i Behrengî**'nin (ö. 1347 hş.), *Mâhî-yi Siyâh-i Kûçûlû*'su da bu tür eserler arasında yer almaktadır.⁴⁵

⁴² Berzger, Huseyn, “Efsâne”, *Dânişnâme*, II, 110.

⁴³ Berzger, Huseyn, “Efsâne”, *Dânişnâme*, II, 110.

⁴⁴ Berzger, Huseyn, “Efsâne”, *Dânişnâme*, II, 111.

⁴⁵ Berzger, Huseyn, “Efsâne”, *Dânişnâme*, II, 111-112.

Efsaneler insan ömrünün tarihi kadar bir geçmişe sahiptirler. İnsanlar çalışıp bir şeyler üretmeğe, düşünce yetilerini kullanmaya başladıklarından bu yana doğadaki gelişmeler ve yaşadıkları toplumu yorumlamaya, birbirlerine anlatarak aktarmaya da başlamışlardır. Bu anlatılar, mitolojik rivayetler, resim, heykel, dans, folklorik değerler vb. şekillerle daha sonraki kuşaklara aktarılarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. İlk dönem insanların sanatsal ürünleri mağaralarda uygun bulunan her yere işlenmiş resimler olarak kendisini göstermektedir. İkel çağların bu ilk sanat eserleri incelendiğinde ilk insanın sanatının onun normal işi olduğu, estetik bir sanat eseri ortaya koymak amaçlı olmadığı, sadece başarılı olma ön şartını taşıdığı anlaşılmaktadır. Ancak insanın ilerleyen zamanla özellikle de maddi alanlardaki gelişmesi normal işleriyle sanatsal yaratıcılığını birbirinden ayırmıştır. Artık resim yapmak sadece başarılı bir av sahnesini kalıcı çizgilerle bir yere aktarmaktan öte birtakım başka sebeplerle de oluşmaya başlamaktadır. Toplumların hızla gelişim sürecine girmesi ve çeşitli iç ve dış etkenler nedeniyle birtakım tabakalara ayrılmaları ve insanların kendilerine yakın buldukları sınıflar içerisinde yer alarak birtakım sosyal grupları oluşturmasıyla kendilerince önemsedikleri manevi değerler ve maddi belli yararlı varlıkların korunması gereğini de ortaya koymuştur. Efsanelerin doğuşu ve ortaya çıkması da işte bu dönemlere rastlamaktadır. Bütün bu anlatılan süreç ve değişik bakış açıları da efsaneler de yer almaktadır.⁴⁶

Efsane gerçekte, insanın etrafını çevreleyen, oluşumunda katkıda bulunsun ya da bulunmasın çevresinde gerçekleşen olayları yorumlamak için gösterdiği çabanın dışa vurması sonucu oluşmaktadır. Bu çaba, insanın kendisi için önemli konuların niçin ya da nasıllıklarının açıklanması ve gerekçelerinin ortaya konulmasını amaçlamaktadır. Gökler ve yerlerin ortaya çıkışı, bitkiler, hayvanlar ve insanların yaratılışı, gece ve gündüz, zaman gibi varlıkların meydana gelişleri efsanelerde geniş ve ayrıntılı ifadelerle anlatılır. Bu anlatılar gerçekte her zaman insanın dış etkenlerin baskısında bulunan inançlarıdır.⁴⁷

Mitolojik bakış açısı, zamanın ilerlemesi ve insanın her açıdan hızla gelişmesiyle birlikte bütün bildikleri ve bilmedikleri özel bir düşünme düzeneğiyle mitolojik sanat kalıplarında şekillendiği zamana kadar olgunlaşmıştır. “Bilinmezlerin bilinmesi sanatı” olarak da tanımlanan, insanlar arasında çok yaygın ve etkili nitelikler taşıyan mitolojinin insanın ortaya koyduğu bir sanat olduğu iddia edilemez. Mitoloji genellikle yaratılış çerçevesinde dönüp dolaşmakta, gök ve yerin, güneş, ay, yıldızlar ve gezegenlerin, tanrılar ve insanların ortaya çıkışı ve varlıklarının hedeflerini

⁴⁶ Dervîşîyân-Handân, *Ferheng-i Efsânehâ-yi Merdom-i Îrân*, Tahran 1388 hş., I, 13.

⁴⁷ Dervîşîyân-Handân, *Ferheng-i Efsânehâ-yi Merdom-i Îrân*, I, 13.

açıklamaya çalışır. İran mitolojik efsanelerinde bu hedef, evrenin yaratılışı Ehrimen ile savaşma ve onu yenilgiye uğratmadır.⁴⁸

Fars edebiyatında "efsâne-yi temsîli" olarak adlandırılan fabl; manzum ya da mensur olarak kaleme alınır ve kahramanları; tanrılar, insanlar, hayvanlar ve cansız nesnelere arasından da olabilir. Bu tür efsanelerde varlıklar gerçek kimlikleri ve yapılarında hareket ederler. Gerçek yaratılışlarından farklı olarak sadece insanların diliyle konuşmaları ve hikâyenin sonunda ahlakî bir noktayı ifade etmeleri görülmektedir. Fars edebiyatında bu tür efsanelerin ilk manzum örneği bir ağaç ile bir keçinin münazarasını konu alan Pehlevî dilinde kaleme alınmış *Direht-i Asurik*'tir. *Kelile ve Dimne*, **Pervîn-i İtisâmî**'nin (ö. 1320 hş./1941) *Govher u Eşk*, **Îrec-i Mîrzâ**'nın (ö. 1303 hş./1925) *Rûbâh u Kelâğ* adlı eserleri de bu türün en iyi örnekleri arasında yer almaktadır.⁴⁹

İran mitolojisi ve İran efsaneleriyle ilgili en eski bilgiler MÖ. XV. yüzyıla aittir. Arkeolojik verilerin yanı sıra İran ulusal tarihi ve tarihsel kişilikleri konusunda en eski işaretler *Rig Veda* ve *Avesta*'da yer almaktadır. Zerdüş'tün kutsal kitabı *Avesta*, değişik tarihlerde kaleme alınmıştır. En eski bölümü *Gatalar* bu dinin peygamberi Zerdüş'tün ilahileridir. Araştırmacıların çoğu söz konusu ilahilerin MÖ. VI. yüzyılda yazılmış olduğu kanısındadırlar. Ancak birtakım araştırmacılar ve uzmanlar da söz konusu bölümlerin yazılış tarihi olarak çok daha eskilere gitmekte, Zerdüş'tün yaşadığı dönemlerin MÖ. 1100-1500-1700'lü yıllar olduğunu söylemektedirler. *Yaştlart*'da Zerdüş'ten çok daha eski dönemlere ait birçok efsane ve hikâyeyi yok olmaktan kurtararak daha sonraki dönemlere aktarmaları bakımından önemli metinlerdir. Araştırmacılar, *Avesta* öncesi dönemlerde de İran mitolojisiyle ilgili veriler bulunduğu kanısındadırlar.⁵⁰

İranlılar, Hint-İran birleşik kavminden ayrıldıklarında birtakım destanlar ve efsanevî rivayetleri beraberlerinde getirmişlerdir. Bu rivayetler ilerleyen zamanla onların yeni vatanlarına ve yeniden şekillenmiş yapılarına da uyum sağlamıştır. Bu yüzden Hint ve İran mitolojilerindeki ortak efsanelerin birbirinden farklı değişik versiyonlarına rastlanabilmektedir. Cemşîd'in ya da Feridûn'un ve babasının efsanelerle karışık destanları, Sanskritçe eserlerde birtakım farklılıklar ve değişik şekillerde aktarılmaktadır.⁵¹

⁴⁸ Dervîşîyân-Handân, *Ferheng-i Efsânehâ-yi Merdom-i Îrân*, I, 14,16.

⁴⁹ *Ferheng-i İstîlâhât-i Edebî*, "Efsâne-yi Temsîli", s. 33; Dervîşîyân-Handân, *Ferheng-i Efsânehâ-yi Merdom-i Îrân*, I, 23.

⁵⁰ Komisyon, *Tarih-i Îrân* (trc. Hasan-i Enûşe), Tahran 1368 hş., III/1, 522-523.

⁵¹ Fâtûmî, Saîd, "Cenbehâ-yi Esâtîrî-yi Şâhnâme ve Tatbîk-i Ân Bâ Esâtîr-i Ğarbi", *Sohenrâni ve Bahs Der Bâre-yi Şâhnâme-yi Firdevsî*, Tahran 1349 hş., s.155.

Dinsel mitoloji konusunda da; eski İran'daki dinsel yaşayışı ve ayinleri de içeren yaşanmış birtakım efsaneler bulunmaktadır. Zerdüşt'ün ortaya çıkmasından sonra bu rivayetler birer hatırat metni olarak kalmış, eski İranlıların dinsel efsaneleri olarak daha sonraki dönemlere aktarılmıştır. Bazen de bu rivayetler, ulusal tarihî destanlar, efsaneler ile birlikte kahramanların maceraları, İranlı komutanların ordu sevkیاتları ve İran milletinin mücadelelerini konu almakta ve en güzel şekliyle yansıtmaktadır. İranlılar'ın Yunanlılar'la savaşları, İskender'in İran'dan çekilmesinden sonra onun İran'daki derin ve etkin nüfuzuyla mücadeleleri, Bizanslılar'a ve o çağın doğu imparatorluklarından gelen saldırılara karşı savunma faaliyetleri, birtakım hatıraların yaşanmasına ortam hazırlamış ve klasik efsanevî destanlarına hamasî bir renk kazandırmıştır. Buna; **Âreş-i Kemângîr**'in İran-Tûran sınırlarını belirlemek amacıyla Âmul'dan Merv'e ok atması örnek verilebilir.⁵²

Bazı milletlerde yaygın efsaneler arasındaki benzerlik öylesine ileri boyutlardadır ki tarihçileri hayretler içerisinde bırakmaktadır. Söz konusu benzerlikler her zaman benzerlik taşıyan efsanelerin sahibi halklar arasında ortak bir kaynağın ya da değerın bulunmasına dayanmaz. Bazı durumlarda bu benzerliğin gerçek sebebi, yaşam ya da düşünce yakınlığından kaynaklanmaktadır. Birbirleriyle hiçbir ortak noktaları ya da yakınlıkları bulunmayan farklı milletlerin efsaneleri arasında da benzer faktörlerin etkisinde kalmaları ve aynı gelişim sürecinden geçmeleri gerekçesiyle benzer mitler ortaya çıkabilmektedir. Bu benzerlikler bazen yakın doğu milletlerinin ya da Avrupalı milletlerin mitolojilerinde gözlenmektedir. Bunun gerçek sebebi de ya direkt etkileşim ya da tepki olarak ifade edilebilir.⁵³

Gerçekte ilkel dinlerden tutun da ilahî dinlere kadar bütün dinler bütün mitolojik rivayetlerin oluşturulması konusunda birer araç bulmuşlardır. Sanki tanrıların varlıkları, ruhlar, insanların yetileriyle algılanamayan dünyalarla ilgili düşünceler ve tasavvurlar diğer bütün kalıplardan daha çok efsane ve mitolojik anlatımlar kalıplarında daha çok hareket alanı bulmaktadır. Altmış binden daha fazla tanrının bulunduğu eski Babil'de yaşayan insanların hayal güçleri öylesine derinlikli mitoslar üretti ki belki de günümüz dünyasında yaygın birtakım hurafelerin o dönemin efsanelerinden kaynaklandığını söylemek bile mümkün görülmektedir.⁵⁴

KAYNAKÇA

Âmûzgâr, Jâle, *Târîh-i Esâtîrî-yi Îrân*, Tahran 1381 hş.

⁵² Fâtımî, Saîd, "Cenbehâ-yi Esâtîrî-yi Şâhnâme", s. 155.

⁵³ Zerrînkûb, Abdulhuseyn, *Târîh Der Terâzû*, Tahran 1375 hş., s. 33.

⁵⁴ Zerrînkûb, *Târîh Der Terâzû*, s. 35.

Aydınlu, Seccâd, *Ez Ustûre Tâ Hamâse*, Tahran 1388 hş.

Bahâr, Mihrdâd, *Costârî Çend Der Ferheng-i Îrân*, Tahran 1376 hş.

Dânişnâme-yi Edeb-i Fârsî, Komisyon, Tahran 1375-1378.

Dervîşiyân-Handân, *Ferheng-i Efsânehâ-yi Merdom-i Îrân*, Tahran 1388 hş.

Dihhudâ, Alî Ekber, Luğatnâme-yi Dihhudâ, Tahran 1346 hş.

Dihkânî, Muhammedî, *Ez Şehr-i Hodâ Tâ Şehr-i İnsân*, Tahran 1389 hş.

Eşref, Ahmed, “Târih, Hâtire, Efsâne”, *Îrânnâme*, XIV/4, (Bethesda 1996).

Fâtûmî, Saîd, “Cenbehâ-yi Esâtîrî-yi Şahnâme ve Tatbîk-i Ân Bâ Esâtîr-i Ğarbî”, *Sohenrânî ve Bahs Der Bâre-yi Şahnâme-yi Firdevsî*, Tahran 1349 hş.

Şeffî-yi Kedkenî, Muhammed Rızâ, “Envâ-i Edebî ve Şi’r-i Fârsî”, Tahran 1387 hş.

Komisyon, *Târîh-i Îrân* (trc. Hasan-i Enûşe), Tahran 1368 hş.

Sîmâdâd, *Ferheng-i Istilahât-i Edebî*, Tahran 1375 hş.

Vâhiddüst, *Nihâdînehâ-yi Esâtîrî Der Şahnâme-yi Firdevsî*, Tahran 1379 hş.

Zerrînkûb, Abdülhuseyn, *Der Kalemrov-i Vicdân*, Tahran 1375 hş.

Zerrînkûb, Abdülhuseyn, *Târîh Der Terâzû*, Tahran 1375 hş.